

Mehriban Mahmudova¹

ADYEKTİVLƏŞMİŞ FEİLLƏRİN TƏRKİB ƏMƏLƏ GƏTİRMƏ

Adyektivləşmiş feillər, başqa sözlə feili sifətlər tərkib daxilində də işlənir. Hətta demək olar ki, müasir Azərbaycan dilində feili sifətlərin əksəriyyəti tərkiblərin əsas tərəfi kimi çıxış edir və bu hal feili sifətin təklidində işlənməsindən daha geniş yayılmışdır: *qoltuqağacına söykənmiş* təkayaqlı Aydın, *Nəsih kişinin çəkdiyi ağır, sel yumuş, yel oymuş* yarıqlara, *yerdən burula-burula qalxan* qızmar ilğım pərdəsi, *qaranlıq tavana zillədiyi* gözlerini, *adama şit-şit komplimentlər deyən, qarabaqara adamın dalınca düşən, zəng vuran, təqib edən, yiz yağlı dil təkən* oğlanlardan və s.

Məsələn, Dilbərən saçı yanacağı düsmüşdü, *quruyub taxtaya dönmüş* barmaqçılara çün saçını geri elədi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); O, *az danışan, həmişə fikrli görünən* bu cavan müavindən qızınırdı. (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); *Damına iri tut ağacının qol-budaq uzatdığı* kürsülü evin artmasına boylana-boylana sevimli mahınsını zümzümə eləyə bilməyəcək. (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); *Neçə illərdən bəri dünya işığına həsrət qalmış* Mikayıl oğlunu sanki nəfəsindən tanıyırdı (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Mə, mə, mə... – deyər qoyunlar mələdikcə *orişdən qayidan* sürü bizi pəjmürdə xəyalardan ayırır, *bu yerlərdə yaşayan, xarıqlar yaradan* əmək cəngəvərlərinin *bütün xəyal və əfsanələrdən daha maraqlı, daha gözəl, daha cazibədar olan* real həyatlarına qayıtırdı (Anar, “Molla Nəsrəddin – 66”).

Feili sifət tərkiblərinin birinci tərəfi şəxs bildirən söz də ola bilər, yəni feili sifətlər sifətdən fərqli olaraq iş görən şəxsi bildirən sözlə birlikdə işləyə bilər. Bir sıra feili sifətlərdə bu şəxs ziyəlik halı sözlə ifadə olunur. Məsələn, ...geri dönüb *təkə Baladadaşın gəzə biləcəyi* asta və bigənə yerləşə uzaqlaşdı (Elçin, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”); Bu axşam Ağcaın *tək-tənha* oturduğu otaqda elektrik lampası yandırılmamışdı (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”); Bu rəyalar *onların eşitmədikləri* nağıllara bənzəyirdi (İ.Məlikzadə, “Küçələrə su səpmişəm”); Bu ehtizaz *mehin şığalladığı* narin qumun ürpenişləri qədər zərifdi (Anar, “Taksi və vaxt”).

-ar və *-asr* şəkilçili feili sifətlərdə isə iş görən şəxs adlıq halda olur (8,211). Məsələn, Fərhad Xoşbəxtin əla planları var idi: gah blokun *pilləkənlər qurtaran* hissəsini kəsib evinə qatmaq istəyirdi, gah tavandan qapı açmaq otağından binanın taxtapaşına nərdivan düzəltmək istəyirdi ki, taxtapaşında özünə bir otaq qayırınsın (Elçin, “Dəyişmə”); Bakıda qarlı-qovğunlu bir qış səhəri tazəcə açılırdı və həmin qış səhəri sübh tezdən yerindən qalxan Kərim kişi birinci növbədə *uşaqlar yatan* otağa girib qardan şüşələri tutulmuş pəncərədə bir balaca görümlü yer tapdı... (Elçin, “Qış nağılı”); *Dərisi işıldayan* sümüklü üzündə əvvəllər də təkəm-seyrək tüklər bitirdi, indi də elə bitir (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”).

Eyni xüsusiyyəti *-muş* şəkilçisində də görürük:

Yavaş-yavaş ayağa qalxdı qalxdıqca da qocalan təzədən gördü, damar-damar olub göy rəngə çalan əllərini, *sel yumuş, yel oymuş* yarıqlara oxşayan ovucularını, ovucularındakı özləri ilə yaştd qoca-qoca qabarları gördü, onların davaya gedən oğlanları gəldi durdu qabağında, ürəyində dedi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); *Yelini boşalmış* ac inəklər bostanlara, çəpərlərə boğaz uzada-uzada kənddən çıxırdılar (M.Süleymanlı, “Dəyirman”); Ucaboylu, dar, qsakürəklili, *beli azacıq yılmış* bir oğlandı Qapaş (M.Süleymanlı, “Dəyirman”); Qoymuyun, – dedi, – *yivəsi ölmüş* sürünün başını çəkib qaçırdacaq (M.Süleymanlı, “Ot”); At ayağının səsi eşidildi, səş gərilir, daralır, kənddən də çıxıb *qar basmış* düzənlərə yayılırdı (M.Süleymanlı, “İt dərsi”); Bu kəndin birmərtəbəli, ikimərtəbəli evlərindən, kol-kosdan çəpər çəkilmiş, taxtadan sürəhi salınmış, daşdan hasar tikilmiş həyətlərindən, *saxımları qoralamış* meynələrindən, qırmızı çiçəkli narağaclardan, əncir ağaclarından, tut ağaclarından, bolluca günəşdən başqa, bir də dəniz var idi... (Elçin, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”).

Feili sifət sifətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi feili bağlama ilə birlikdə işlənməsi də qeyd olunur. Məsələn, Nəsih kişi elə bil heç nə eşitmirdi, *böyüyüb boşalmış* gözələnini bir nöqtəyə dikib gülmüşəyirdi (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); Kənddən-kəsəkdən yaylaq bənövşəsi üçün *uçub gəlmiş* an Bəkilin yadına sözlə salmışdı (M.Süleymanlı, “Duzsuzluq”); Aranın dəmyə ağacları tək *bərkəyib qurumuş* Aran kişiləri Aranın istisini-bürküsünü səksəndirə-səksəndirə evdən-evə çapıb qışqırırdılar (M.Süleymanlı, “Yel Əhmədin böyliyi”); *Yerdən burula-burula qalxan* qızmar ilğım pərdəsindən savayı heç nə tərpənmirdi (İ.Məlikzadə, “Evin kişisi”).

Feili sifət tərkiblərinin böyük işlənmə tezliyi və digər dünya dillərindəki budaq cümlələrin vəziyyətini yerinə yetirməsi türk dillərini digər dillərdən fərqləndirir və buna “türk tipi feili sifət birləşmələri” adı verilir. Bu fikri Azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Bu xüsusiyyət türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin daha anlaşılıq olmasına, mürəkkəb anlayışları daha sadə yolla ifadə etməsinə səbəb olmuşdur. Feili sifətlərin bir xüsusiyyəti də nadir hallarda *bir* sözü ilə birlikdə işləyə bilməsidir:

Ancaq Orxan bilirdi ki, gördükləri gerçəkdi: haqiqətən bu dünyada “Çarıqqaya” *deyilən bir* yer var, bu yerdə suyu gümtüş çalan göl var, qaragözlü Bənövşə var və onu da bilirdi ki, günün ömrü nə qədər uzun olsa da, gün karvanını sürüb gedəcək, sonra gəcə Çarıqqayanın dalından çıxıb öz yerini tutacaq (İ.Məlikzadə, “Gümtüşgöl əfsanəsi”).

Feili sifətdən sonra *bir* sözünün işlənməsi bu feil formalarını sifətlərə və eləcə də, sifəti əvəz edə bilən bəzi əvəzlərə (*belə*, *bəzi* və s.) yaxınlaşdırır. Çünki həmin sözlərdən sonra da *bir* sözündən istifadə oluna bilər. Bu sözlər bəzədən sonrakı fəsildə məlumat verilməkdədir. Ancaq burada onu qeyd etmək istəyirik ki, belə məqamlarda *bir*

özünün miqdar sayı məzmununu qismən itirir və qeyri-müəyyənliliyin ifadəçisi kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, feili sifətlərdə həm fel, həm də sifət xüsusiyyətləri vardır. Feili sifət nitqə daha çox sifət səciyyəlidir. Cümlədə, bir qayda olaraq, təyin kimi çıxış edir. Sifət feili sifətlər vasitəsi ilə fəllə sıx bağlıdır. Həm sifət, həm də feili sifət əşyanın əlamətini bildirir.

Y.Seyidov feili sifətlərdən bəhs edərkən göstərir ki, vaxtı ilə Azərbaycan dilçiliyində onları düzəltmə sifətlər – fəldən düzəlmə sifətlər kimi izah etmişlər və bu münasibət 1950-ci illərin sonunadək davam etmişdir. Müəllif feili sifətləri şərh edərkən onların yalnız fəllik xüsusiyyətlərinə görə deyil, sifətlik xüsusiyyətlərinin bəzi cəhətlərinə görə də sifətdən fərqləndiyini göstərərək yazır: “Sifətlər, eləcə də fəldən düzəlmə sifətlər əşyaya məxsus daimi əlamətləri ifadə etdikləri halda, feili sifətlər müəyyən vaxtda özünü göstərən keçici xüsusiyyətləri ifadə edirlər, fəldən düzəlmə sifətlərdə hərəkət dərğün vəziyyətə keçdiyi üçün onları onlar belə əlamət ifadə edə bilmir: ağlayan-ağlayan, qaçan-qaçağan, vuran-vurağan, gülən-güləyən, açılan-açıq, sınıyan-sınıq”

Azərbaycan dilində fəldən sifət düzəldən şəkilçi az deyildir. Məsələn: ağan, əyən: qaçağan (at), küsəyən (uşaq); qan, kən: çalısqan (tələbə), sürüşkən (yer); -aq, -ək: qorxaq (adam), hürkək (at); -gün, -gün, -gün-qın, -kün, -kün: ağzın (düşməni), gərgin (vəziyyət), yorğun (adam); -fci, -ucu, -tücü, -yıcı, -yıcı-yucu, yücü: alıcı (qış). Keçici (bayraq), qurucu (əllər), sürücü (adam), bağlayıcı (söz); -ıq, -ik, -uq, -ük: açıq (qapı), kəsik (ağac); -caq, -cək: utancaq (uşaq), sevinçək (adam); -inc, -inc, -unc, -ünc: qorxunc (hadisə), güllünc (iş); -c: qışqanc (adam), -im, -im, -üm, -üm: bir içim (su), bir atım (bant), qırx tutam (saç); -ma, -mə şəkilçiləri fel köklərini artırmaq düzəltmə isim əmələ gəldiyi kimi, düzəlmə sifət əmələ gəlir; məs...gəlmə adam, süzmə qatıq, hörmə saç, burma biğ və s. Qeyd olunan şəkilçilər fəllə sifət arasında əlaqələri göstərir və hal, hərəkət əlamətlərinin ifadəsi üçün yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir. Belə sifətlər eyni zamanda sifətlə feili sifət arasındakı oxşar və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılması üçün müqayisə materialı da bilər.

M.Hüseynzadə mürəkkəb fəllərdən düzəlmiş mürəkkəb sifətlər qrupunu ayırır və bu qrupa aid aşağıdakı nümunələri göstərir: həll olunmuş (məsələn), təşkil olunması (dəmək), təsdiq olunan (vəziyyət). Qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş nümunələrdən birincisi mürəkkəb fəldən düzəlmiş feili sifətdir. Məlumdur ki, feili sifət sintaktik qrammatik səviyyədə sifət funksiyasını yerinə yetirir, birləşmə və cümlə daxilində əlamət ifadə edərkən təyin funksiyasında çıxış edir. Lakin bu, onları sifət hesab etməyə əsas vermir. Verilmiş nümunələrə oxşar külli miqdarda birləşmələr qurmaq mümkündür. Məsələn, həll edilmiş münaqişə, yardım göstərilmiş qaçqın, təsdiq edilmiş ərizə, oxunmuş kitab, yazılmış məqalə, cavablanmış sual, axtarılan adam, qırılan ilan və s. Bütün bu birləşmələrdə feili sifət kimi təyin edir və sifətin funksiyasını yerinə yetirir. Lakin nə sadə nə mürəkkəb fəllərdən düzəlmiş feili sifətlər məhz bu xüsusiyyətə görə sifət adlandırılmalı bilməz. Eyni sözləri feilin şəkil əlamətini qəbul etmiş sözfomalar haqqında da demək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə sözfomaların (həll olunmuş, təşkil olunması, təsdiq olunan, təsdiq edilmiş, oxunmuş, yazılmış, cavablanmış, axtarılan, qırılan və s.) heç biri dilin lüğət fondunun ayrıca vahidi kimi qəbul olunmur. Bu da onları sifət olmadıqını bir daha təsdiq edir. Biz belə hesab edirik ki, belə sözfomalardan fərqli olaraq həlledici tipli sözlər mürəkkəb fel əsasında yaranmış mürəkkəb sifət sayılmalıdır. Bu söz halli etmək fəllə -ci sifətdən fərqli olaraq əlavə olunmaqla düzəlmişdir. Digər tərəfdən, bu sözü tərkib elementlərinə ayırarkən iki sözü qəbul etmək çətindir. Buna baxmayaraq belə sözlər mürəkkəb fəldən düzəlmiş sifət kimi qəbul olunmalıdır. **Həlledici** oyun, **həlledici** məhlul, **həlledici** xal. Həlledici sifəti substantivləşərək ismə çevrilir. Məsələn, əvvəl **həlledici** kobaya töküldür, sonra həll ediləcək maddə əlavə olunur.

B.Xəlilov feili sifətin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini şərh edərkən aşağıdakıları qeyd edir: “1) feili sifətlər də kimi təyin edə bilər. Lakin sifətlərdəki təyinetmə xüsusiyyətləri adı əlamət kimi özünü göstərir. Feili sifətlərdəki təyinetmə isə hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir. Müqayisə et: *sovudulmuş su-soyuq su*; 2) sifətlərdən əvvəl dərəcə əlamətlərini artırmaq olur, lakin bu xüsusiyyət feili sifətlərdə mümkün deyil; 3) feili sifətlərdə əlamət bildirmək hərəkətlə bağlı üzə çıxır, sifətlərdə isə əlamətlə bağlıdır; 4) feili sifətlər də sifətlər kimi substantivləşə bilər. Substantivləşdikdə ismə məxsus kateqoriyalara göstəricilərini qəbul edir.”

H.Mürzəyev feili tədqiq edərkən feili sifətlərlə sifətin müştərək-fərqli cəhətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, həm sifətlər (istər əsil, istərsə də düzəlmə sifətlər), həm də feili sifətlər əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirmiş və eyni suallara cavab vermişdir:

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində sifətlərin xüsusi qrammatik əlaməti yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dillərdə sifətlər şərti dayanıqlığa malikdir. Məsələn, **a clean dress, a high hill, a green grass**. Sifətlərdə əlamət və ya keyfiyyətin zamana görə dəyişməsinə göstərən heç bir ünsür yoxdur. Şərti dayanıqlıq bununla izahlanır. Sifətdən fərqli olaraq həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feili sifətdə bu cəhət vardır. Müqayisə et: **a fast train (sürətli qatar)**, **an approaching train (sürətlənən qatar)**.

İngilis dilində feili sifətlərin sifət keçməsi geniş qeydə alınır. Məsələn, **interesting**-maraqlı-интересный, **tired-yorğun**-усталый, **boring**-danışdırıcı-скучный, **satisfied**-razı-довольный.

H.Mürzəyev feili sifət ilə sifətin həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən müştərək xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. O, feili sifətin sifət ilə fərqli xüsusiyyətlərindən danışarkən 19 fərqləndirici əlamət ayırır.

İngilis dilində feilin şəxssiz formalarından biri olan feili sifətin iki indiki zaman feili sifəti (The Present Participle), keçmiş zaman feili sifəti (The Past Participle) forması vardır. İndiki zaman forması fel əsasına-inq. keçmiş zaman forması isə -ed suffiksini artırılması ilə düzəlir. İngilis dilində feili sifət, fel, sifət və zərf xassəsinə malikdir.

Sifət xüsusiyyətlərinə malik feili sifətlər ingilis dilində də cümlədə, yaxud birləşmədə ismin təyini funksiyalarında çıxış edir. Məs., *We visited one of the largest plants producing tractors in our country*-Biz ölkəmizdə traktor istehsal edən böyük zavodlardan birində olduq.

¹ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi mehmadova.mehriban@list.ru

A broken cup lay on the table-sınırmışfincan stoluntüstündəidi.

Qeyd etmək lazımdır ki ingilis dilində feili sifət cümlədə zərf funksiyasında olduqda xəbərlə ifadə olunan hadisəni təyin edir.Bu funksiyada işlənən feili sifətlər Azərbaycan dilindəki feili bağlamalara uyğun gəlir.

He sat at the table thinking-O stolunarxasındadüşünə-düşünəoturmuşdu.

Feilisifətsöz birləşməsindəyaxud cümlədəismitəyinetdikdəsifətləoxşarsəciyyəlidir.Məsələn,the developed country- inkişafetmişölkə;the obtained results-alınmışnəticələr; Oxuyan şagird-a studying pupil,Oxuyan müğənni-a singing singer.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. 2 hissədə. I hissə. Bakı: Elm, 2007
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. 2 hissədə. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007
4. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006
5. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər. Bakı: Elm, 1986
6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. IX cild. Birinci kitab. Bakı: Nurlan, 2010
7. Mahmudova R. Azərbaycan dilində şəkilçilərin ormonimliyi. Bakı: Çapaşoğlu, 2010

Açar söz: adyektivləşmiş feillər, Feili sifət tərkibləri, şəkilçi, fərqləndirici xüsusiyyət.

Ключевые слова: прилагательные, глагольные прилагательные, суффиксы, отличительный признак.

Key words: adjectives, verbal adjectives, suffixes, distinctive feature.

Xülasə

Adyektivləşmiş feillərin tərkib əmələ gətirməsi.

Bu məqalə adyektivləşmiş feillər feili sifətlərin tərkib daxilində işlənməsi haqqındadır.Müasir Azərbaycan dilində feili sifətlərin əksəriyyəti tərkiblərin əsas tərəfi kimi çıxış edir və bu hal feili sifətin təklikdə işlənməsindən daha geniş yayılmışdır.Feili sifəti sifətdən fərqləndirən xüsusiyyətlərin biri kimi feili bağlama ilə birlikdə işlənməsi də qeyd olunur.Feili sifətlərdə həm fəh həm də sifət xüsusiyyətləri vardır.Feili sifət nitqdə daha çox səciyyəlidir.Cümlədə bir qayda olaraq təyin kimi çıxış edir.Sifət feili sifətlər vasitəsilə fəllə sıx bağlıdır.

Резюме

Формирование структуры прилагательных глаголов.

Эта статья посвящена развитию прилагательных глаголов и причастия в составе. В современном азербайджанском языке большая часть причастия выступает в качестве основного аспекта компонентов, и это более распространено, чем использование одного причастия. Одной из особенностей, которая отличает причастие от прилагательного, является то, что оно употребляется в сочетании с глаголом. В причастии есть как глагольные, так и прилагательные признаки. Причастие более характерно для речи. В предложении, как правило, выступает как Прилагательные тесно связаны с глаголами через причастия.

Summary

Structure formation of adjectival verbs.

This article is about the development of adjectival verbs and participle within the composition.In the modern Azerbaijan language most of the participle act as the main aspect of the components,and this is more common than the use alone of the participle.One of the features that distinguishes the participle from the adjective is that it is used in conjunction with the verb.In the participle have both verb and adjective features.The participle is more characteristic of speech.In the sentence,as a rule,acts as an attribute.Adjectives are closely related to verbs through participles.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova